

ks. prof. UAM dr hab. Michał Kieling
Wydział Teologiczny UAM
Zakład Teologii Historycznej
kielingm@amu.edu.pl

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Pani mgr Lisy M. Sadowski

pt. *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A dogmatic Study)*, Kraków 2024.

Rozprawa doktorska napisana w Szkole Doktorskiej w ramach dyscypliny nauki teologicznej na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem prof. dra hab. Dariusza Kasprzaka OFM Cap.

Eschatologia Ojców Kościoła budzi coraz większe zainteresowanie badaczy literatury wczesnochrześcijańskiej, chociaż w tradycyjnym ujęciu traktowana była marginalnie i nadal należy do dziedzin mało przebadanych. Doktryna eschatologiczna Kościoła pierwotnego była ograniczana zazwyczaj do idei apokatastazy lub millenaryzmu, tymczasem w pismach autorów pierwszych wieków można znaleźć oryginalne i nowatorskie podejście do tematyki „rzeczy ostatecznych”. Problematyka wiecznego potępienia, które nazywamy piekłem jest ważna z egzystencjalnego punktu widzenia, również dla człowieka współczesnego, ponieważ dotyczy jego przyszłego losu. W dziejach chrześcijaństwa nauka o istnieniu kary wiecznej była formułowana przez Magisterium Kościoła, w tym w XX w. przez Sobór Watykański II (*Konstytucja dogmatyczna o Kościele*, nr 48). Kwestia ta była również poruszana w orzeczeniu, znajdującym się w *Liście do biskupów o niektórych zagadnieniach dotyczących eschatologii* wydanym przez Kongregację Nauki Wiary, w którym czytamy: „Kościół zawsze wierny Pismu Świętemu Nowego Testamentu i Tradycji, wierzy w szczęście sprawiedliwych, którzy kiedyś będą razem z Chrystusem. Wierzy, że kara wieczna czeka grzesznika, który będzie pozbawiony Boga; wierzy również, że ta kara obejmuje całe „jestestwo” grzesznika” (*W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966-1994*, tłum. Z. Zimowski, J. Królikowski, Tarnów 1995, s. 131). W tym miejscu warto przytoczyć słowa *Katechizmu Kościoła Katolickiego*: „Nauczanie Kościoła stwierdza istnienie piekła i jego wieczność. Dusze tych, którzy umierają w stanie grzechu śmiertelnego, bezpośrednio po śmierci idą do piekła, gdzie

cierpią męki, „ogień wieczny” (*Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002, nr 1035). Dysertacja doktorska pani mgr Lisy M. Sadowski nad rozwojem idei piekła na podstawie pism greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich przyczynia się do pogłębienia wiedzy i refleksji na temat piekła w ujęciu autorów patrystycznych, wypełniając pewną lukę w badaniach nad tym zagadnieniem.

I. Ocena tematu pracy i tematu badawczego

Dysertacja napisana przez Amerykankę polskiego pochodzenia Lisę. M. Sadowski w języku angielskim nosi tytuł: *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A dogmatic Study)*. Praca została poświęcona badaniom nad teologicznym rozwojem idei piekła we wczesnym Kościele greckim w okresie od I do IV wieku. W tytule rozprawy znalazło się określenie, że stanowi ona studium dogmatyczne. Wydaje się, że zastosowane sformułowanie „A dogmatic study” jest pewnym zawężeniem, ponieważ opracowanie posiada charakter nie tylko dogmatyczny, lecz szerszy np. historyczno-filologiczny.

We wprowadzeniu Autorka pyta o pytania badawcze, na które ma odpowiedzieć dysertacja: „Pierwszym i, być może dla celów tej pracy, najważniejszym pytaniem, jakie należy zadać w związku z doktryną o piekle we wczesnej wspólnocie chrześcijańskiej, jest: czy koncepcja ta rozwinęła się ze starożytnego Izraela i czy można ją prześledzić w Starym Testamencie?” (s. 11). Dalej Doktorantka wyjaśnia cel badawczy dysertacji: „Głównym celem, jak wspomniano powyżej, jest zbadanie, co dokładnie każdy z wczesnych pisarzy greckich myślał na temat piekła. Ze względu na obecny akademicki stan dyskusji na temat różnych skutków piekła, nie zostanie podjęte studium kompletnej eschatologii któregośkolwiek z pisarzy. Byłoby to zbyt daleko idące. Zamiast tego, jak wspomniano powyżej, badanie skupi się na tym, w jaki sposób każdy z nich używał terminów hades i gehenna oraz jak te terminy były używane i rozumiane. A także, jak używano innych wyrażań, na przykład terminów splecionych z ogniem, takich jak wieczny, wieczny i nieugaszony, a także terminu ciemność zewnętrzna. W ten sposób wyłoni się ogólny obraz tego, jak każdy pisarz postrzegał to, co dziś nazwalibyśmy piekłem” (s. 15). W praktyce zamierzeniem dysertacji jest analiza terminów związanych z ideą piekła w pismach autorów greckich pierwszych wieków. W celu osiągnięcia rezultatu badawczego Autorka posługuje się metodą, która określa jako metodę teologiczno-historyczną: „Oznacza to, że autorzy będą postrzegani w odniesieniu do ich miejsca i czasu w historii, w odniesieniu do innych pisarzy oraz w odniesieniu do samego Pisma Świętego i korzystania z niego. Będzie to obejmowało analizę użytych słów, sposobu ich użycia i kontekstu w odniesieniu do ich punktu

w historii, a także dominującej myśli teologicznej tamtych czasów. Będzie również uznanie ich pracy z perspektywy odbiorców, dla których utwór jest przeznaczony, ale nie będzie dogłębnej analizy, z wyjątkiem przypadków, w których jest to istotne” (s. 18).

Sprawą kluczową w prowadzonych badaniach naukowych są źródła i literatura. Dysertacja posiada charakter źródłowy. Podstawowymi źródłami są zachowane pisma greckie, a w przypadku, gdzie nie są one dostępne posłużono się przekładem łacińskim. W dysertacji posłużono się przekładem serii *Źródła chrześcijańskie* (publikacja od 1942 r.), ale także nowsze angielskie tłumaczenia, takie jak Michael Holmes *Ojcowie Apostolscy Teksty greckie i przekłady na język angielski*, Michael Holmes, *The Apostolic Fathers Greek Texts and English Translations*, 3rd ed. (Grand Rapids: Baker Academic, 1992) oraz Barta Erhmana *Ojcowie Apostolscy*. Używana jest również wersja elektroniczna na stronie internetowej "Thesaurus Linguae Graecae". Umieszczona w pracy bibliografia została podzielona na źródła, literaturę (ponad 300 pozycji) i strony internetowe.

Temat badawczy został sformułowany precyzyjnie. Doktorantka we wprowadzeniu do dysertacji przedstawia w sposób naukowy i rzetelny *status quaestionis* badań nad tematyką pracy w literaturze światowej. Należy podkreślić, że p. Lisa M. Sadowski w bibliografii uwzględniła również dorobek polskich badaczy antyku chrześcijańskiego.

II. Struktura i ocena merytoryczna rozprawy

Rozprawa składa się z tekstu liczącego 227 stron. Dysertacja rozpoczyna się od wstępu (s. 8-18), w którym Autorka rzeczowo i kompetentnie wprowadza czytelnika w tematykę pracy. Wstęp jest zgodny z zasadami metodologii i zawiera wszystkie istotne elementy wprowadzające czytelnika w treść dysertacji. Struktura pracy jest klarowna i logiczna. Korpus pracy składa się z czterech rozdziałów, które zostały podzielone na paragrafy. W pierwszym rozdziale zatytułowanym „Biblijna terminologia odzwierciedlona w Starym i Nowym Testamencie” (s. 19-63), Autorka przedstawia rozwój koncepcji piekła w Starym i Nowym Testamencie na podstawie tekstów biblijnych i apokryficznych. W pierwszym paragrafie ukazano znaczenie tekstu biblijnego (Septuaginta, List Arysteasza, wersje Septuaginty, Akwila, Teodotion, Symmachus, Heksapla). W drugim paragrafie przybliżono zagadnienie śmierci, świata podziemnego i życia pozagrobowego w Starym Testamencie oraz omówiono termin biblijnego szeolu. W trzecim paragrafie scharakteryzowano idee i wierzenia na temat życia pozagrobowego w Nowym Testamencie, uwzględniając analizę pojęć: pojęć hades, gehenna i tartar. W drugim rozdziale zatytułowanym: „Pisma z początku II wieku” (s. 64-106), Autorka

ukazała na podstawie wybranych dzieł nauczanie na temat piekła u następujących autorów: Ignacy Antiocheński (*List do Efezjan*), *Pasterz Hermasa*, Klemens Rzymski (*Pierwszy List do Koryntian*), II Klemens (*Drugi List Klemensa*), Justyn Męczennik (*Dialog z Żydem Tryfonem i inne pisma*), Polikarp ze Smyrny (*Męczeństwo Polikarpa, List do Filipian*). W trzecim rozdziale zatytułowanym „Pisma z końca II wieku i początku III wieku” (s. 107-154), Doktorantka zaprezentowała poglądy na temat piekła, znajdujące się w *Liście do Diogeneta*, pismach Atenagorasa z Aten (*Legatio sive Supplicatio pro Christianis*), Teofila z Antiochii (*Do Autolykusa*), Ireneusza z Lyonu (*Adversus Haereses*), Klemensa Aleksandryjskiego (*Protreptyk, Pedagog, Stromata, Kim jest bogacz, że będzie zbawiony?*). W czwartym rozdziale zatytułowanym: „Pisma z początku i połowy III wieku” (s. 155-191), Autorka przedstawiła nauczanie Hipolita (*O Chrystusie i Antychryście, Obalenie wszystkich herezji, Komentarz do Księgi Przysłów i inne pisma*) i Orygenesesa (*De Principiis, List do Juniliusza Afrykańskiego, Contra Celsum, Komentarz do Ewangelii św. Mateusza, Komentarz do Ewangelii św. Jana, Homilie o Jeremiaszu, Homilie na temat 1 Księgi Królewskiej*). Dysertacja została uwieńczona zakończeniem, w którym Autorka zawarła wnioski z przeprowadzonych badań (s. 192-198).

Praca doktorska stanowi studium dojrzałe, oparte na źródłach. Kompozycja pracy jest logiczna i przejrzysta. Plan pracy został ułożony zgodnie z zasadą asocjacji. Tematy główne i uzupełniające zostały prawidłowo wyodrębnione i zatytułowane. Kompozycja całości spójna, wskazująca na logiczne podporządkowanie tez głównych i uzupełniających tematowi dysertacji.

Recenzowana dysertacja posiada charakter nowatorski, ponieważ dotychczas w literaturze światowej nie opracowano tego zagadnienia. Należy podkreślić naukowy wkład Doktorantki w opracowanie bardzo trudnego tematu badawczego, co wymagało od niej wieloletniej kwerendy źródłowej i bibliograficznej, której rezultatem jest niniejsze opracowanie. Doktorantka wykazała się kompetencją i umiejętnościami o charakterze egzegetycznym, filologicznym, historycznym i teologicznym.

Walorem opracowania jest fakt, że w pierwszym rozdziale Doktorantka ukazuje znaczenie starotestamentalnego tekstu biblijnego, szczególnie Septuaginty w rozwoju doktryny o piekle, które stały się podstawą do kształtowania się chrześcijańskiej koncepcji miejsca wiecznej kary. Autorka skupia się na analizie terminologicznej pojęć, które odnoszą się do koncepcji piekła w Starym i Nowym Testamencie, koncentrując się na pismach autorów wczesnochrześcijańskich. Nie bez znaczenia jest ukazanie wpływu Starego i Nowego Testamentu na kształtowanie się doktryny o piekle. W opracowaniu skoncentrowano się na

dzielach, w których autorzy używają słownictwa odnoszącego się do tematyki piekła. Walorem dysertacji jest szczegółowa analiza semantyczna. Doktorantka wykazuje, że pierwsi pisarze chrześcijańscy „zmagali się” z tematyką eschatologiczną, w kontekście otaczającej ich rzeczywistości. Podejmowali ważne problemy antropologiczne, jak: życie wieczne, śmierć, sąd, kara, wieczne cierpienie, ogień piekielny, wieczne potępienie, zstąpienie Chrystusa do podziemi i zmartwychwstanie. Nauczanie ojców greckich miało realny wpływ na życie chrześcijan. Idea piekła niosła ze sobą wiele trudności z pytaniami o wieczność duszy, stan pośredni, apokatastazę, millenaryzm czy wolną wolę. Autorka wskazuje na dydaktyczny charakter idei piekła, który skłaniał chrześcijan do metanoi i nawrócenia, a w konsekwencji zerwania z grzechem. Cennym rezultatem badań jest refleksja na temat rozumienia wieczności w pismach autorów greckich. Doktorantka wyjaśnia zagadnienie celu cierpienia w piekle, jak również podejmuje problematykę zstąpienia Chrystusa do otchłani. Walorem opracowania jest również uwzględnienie kontekstu teologiczno-historycznego np. w odniesieniu do herezji gnostyckich, które miały wpływ na kształtowanie się doktryny ortodoksyjnej. Z opracowania wyłania się idea piekła jest wieczną karą za popełnione grzechy, ale jednocześnie dostrzega się w niej zachętę do przemiany życia i prawdę o miłosiernym Bogu. Należy podkreślić, że powyższa dysertacja podejmuje kwestie aktualne dla współczesnego człowieka, wyjaśniając genezę i znaczenie chrześcijańskiej doktryny o piekle.

III. Ocena formalna pracy

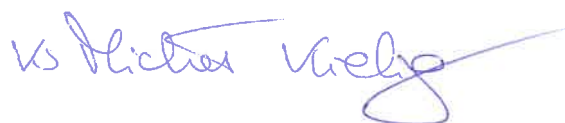
Od strony metodologicznej i formalnej praca jest poprawna. Należy podkreślić, że atutem pracy jest także jej niezwykle dostępna forma podawcza. Autorka w sposób jasny, prosty i komunikatywny, a zarazem kompetentny i rzeczowy relacjonuje omawiane treści, rezygnując z tak ulubionej przez wielu współczesnych badaczy zawilej terminologii. Pracę czyta się dobrze. Doktorantka posługuje się naukowym stylem, co uwidacznia się w konstruktywnym formułowaniu myśli. Niemniej w pracy pojawiło się kilka błędów edytorskich. W słowach kluczowych nie znalazły się takie terminy jak: szeol, tartar czy Teofil z Antiochii. Uwagę zwraca brak właściwej adjustacji w odniesieniu do przypisów. W spisie treści w IV rozdziale brak tytułu paragrafu „Orygenes”, który znajduje się w tekście pracy (zob. s. 6; 164). Drugi rozdział nosi tytuł: „Pisma z początku II wieku”, a w treści rozdziału można przeczytać o pismach z końca I wieku; zatem w tytule rozdziału można by podkreślić, że chodzi o pisma z przełomu I/II wieku. W bibliografii pojawił się w tytule artykułu błąd edytorski, s. 222.

IV. Kwestie do dyskusji

Pierwsza kwestia: W Katechizmie Kościoła Katolickiego czytamy: „Zasadnicza kara piekła polega na wiecznym oddzieleniu od Boga; wyłącznie w Bogu człowiek może mieć życie i szczęście, dla których został stworzony i których pragnie (KKK nr 1035). Na ile nauczanie pisarzy greckich na temat wiecznej kary, ognia nieugaszonego, kary śmierci, królestwa ognia, wiecznej kary czy miejsca ciemności można zinterpretować jako koncepcję piekła, rozumianego jako miejsce oddzielenia od Boga? Czy jest możliwe, aby dusza pozostawała odłączona od Boga? Druga kwestia: Jakie były reakcje opinii publicznej w ówczesnym społeczeństwie na chrześcijańską doktrynę o piekle? Czy i na ile wpisywała się ona w wierzenia i mentalność starożytnych Rzymian i Greków? Czy argumenty chrześcijańskich myślicieli przemawiały do świata pogańskiego?

V. Wnioski

Rozprawa doktorska pani mgr Lisy M. Sadowski zatytułowana *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A dogmatic Study)* wnosi znaczący wkład w rozwój refleksji dotyczącej rozwoju idei piekła w twórczości greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich. Praca doktorska jest źródłowa, obficie udokumentowana w przypisach tekstami źródłowymi. Doktorantka czerpie z opracowań przedmiotu, umiejętnie je ze sobą zestawia, poddaje ocenie i wyraża swój samodzielny osąd. Recenzowana dysertacja stanowi cenny wkład w badania nad eschatologią patrystyczną i pogłębia wiedzę na zagadnienie dotychczas naukowo nieopracowane. Wymienione powyżej uwagi w niczym nie osłabiają wartości merytorycznej przedstawionej dysertacji. Traktować je należy raczej, jako swoiste dopowiedzenia i pytania skierowane do Doktorantki. Cały, bowiem problem zawarty w pracy opisany został rzetelnie, zrozumiale i wyczerpująco. Przedstawiona rozprawa, zarówno w sensie merytorycznym jak i formalnym spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim, dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny „Nauki Teologiczne” Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, aby powyższa dysertacja stanowiła podstawę do dalszych etapów przewodu doktorskiego celem nadania pani mgr Lisie M. Sadowski stopnia doktora nauk teologicznych.

ks. prof. UAM dr hab. Michał Kieling,

Kalisz, dnia 18 września 2024r.

IV. Kwestie do dyskusji

Pierwsza kwestia: W Katechizmie Kościoła Katolickiego czytamy: „Zasadnicza kara piekła polega na wiecznym oddzieleniu od Boga; wyłącznie w Bogu człowiek może mieć życie i szczęście, dla których został stworzony i których pragnie (KKK nr 1035). Na ile nauczanie pisarzy greckich na temat wiecznej kary, ognia nieugaszonego, kary śmierci, królestwa ognia, wiecznej kary czy miejsca ciemności można zinterpretować jako koncepcję piekła, rozumianego jako miejsce oddzielenia od Boga? Czy jest możliwe, aby dusza pozostawała odłączona od Boga? Druga kwestia: Jakie były reakcje opinii publicznej w ówczesnym społeczeństwie na chrześcijańską doktrynę o piekle? Czy i na ile wpisywała się ona w wierzenia i mentalność starożytnych Rzymian i Greków? Czy argumenty chrześcijańskich myślicieli przemawiały do świata pogańskiego?

V. Wnioski

Rozprawa doktorska pani mgr Lisy M. Sadowski zatytułowana *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A dogmatic Study)* wnosi znaczący wkład w rozwój refleksji dotyczącej rozwoju idei piekła w twórczości greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich. Praca doktorska jest źródłowa, obficie udokumentowana w przypisach tekstami źródłowymi. Doktorantka czerpie z opracowań przedmiotu, umiejętnie je ze sobą zestawia, poddaje ocenie i wyraża swój samodzielny osąd. Recenzowana dysertacja stanowi cenny wkład w badania nad eschatologią patrystyczną i pogłębia wiedzę na zagadnienie dotychczas naukowo nieopracowane. Wymienione powyżej uwagi w niczym nie osłabiają wartości merytorycznej przedstawionej dysertacji. Traktować je należy raczej, jako swoiste dopowiedzenia i pytania skierowane do Doktorantki. Cały, bowiem problem zawarty w pracy opisany został rzetelnie, zrozumiale i wyczerpująco. Przedstawiona rozprawa, zarówno w sensie merytorycznym jak i formalnym spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim, dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny „Nauki Teologiczne” Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, aby powyższa dysertacja stanowiła podstawę do dalszych etapów przewodu doktorskiego celem nadania pani mgr Lisie M. Sadowski stopnia doktora nauk teologicznych.

ks. prof. UAM dr hab. Michał Kieling,

Kalisz, dnia 18 września 2024r.